

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН МОДЕЛ С ФОРМАНТ -АК/-ЯК В УКРАИНСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Анита Йорданова

Annotation: The article deals with the problem of word formation. It concerns the model with suffix **-ак/-як** in the process of derivation in the Ukrainian and Bulgarian language. The aim of the analysis is to find out the differences in the meaning of the given suffix and to trace its specificity in both word formation systems compared.

Keywords: word formation, suffix **-ак/-як**, Ukrainian, Bulgarian, specificity.

Онагледяването на различията на словообразователните системи в украинския и българския език предполага едно ново разбиране за модела като класификационна единица. Отправната точка за съпоставката е твърдение на В. Радева, че „(о)формянето на несловообразователни двойки, които семантично изразяват отношения, аналогични на мотивационните, дава възможност за структуриране на модели, които да служат за база при съпоставителните изследвания“ (Радева 2009: 39).

В труда си „Съвременен украински книжовен език. Морфология. Словообразуване. Морфологногия“ В. Горпинич (Горпинич 1999: 106) обръща внимание на понятието модел. Той цитира Н. Янко-Триницка и М. Д. Степанова, които наблягат на структурата при *модела*. За модела авторът пише, че това е „образец, по който се конструира основата, и едновременно с това, по който тя вече е конструирана“ (Горпинич 1999: 106). В своя речник Л. Вакарлюк и С. Панцьо (Вакарлюк, Панцьо 2007) описват модела като абстрактна схема, на която са присъщи общи характеристики на произвеждащата основа и тъждественост на форманта. В настоящото разбиране моделът подпомага съпоставителното изследване при два близкородствени езика.

Словообразователният модел е конструктор, който подпомага класифицирането на съществителните нарицателни имена. Той включва производни думи, образувани с един и същ формант, и представя различни словообразователни значения на дериватите. Понятието словообразователен модел се използва с цел да се даде описание на производните думи, от друга перспектива, различна от предлаганата до момента по категории и типове.

Словообразователният модел с формант **-ак/-як** се наблюдава както в украинския, така и в българския език. Моделът е активен на синхронно ниво сред нарицателните съществителни имена. Диахронно образуваните названия не са част от

изследваната лексика. В украинския език се среща при названия със събирателно значение, названия на носители на признак, названия на места, названия за субективна оценка и агентивни съществителни имена.

Словообразователният модел с формант **-ак/-як** включва следните украински деривати: *бідняк* (от *бідний*), *голяк* (от *голий*), *худак* (от *худий*). Украинската производна дума *бідняк* е мотивирана от прилагателното име *бідний* и означава „този, който е беден“. В българския език се среща лексемата *бедняк* (а мотивацията е сходна – от *беден*). Посочените украински примери назовават носител на признак.

Производната украинска дума *бідняк* има няколко синонима, които са мотивирани от същото прилагателно и са образувани от основа и суфикс (като различия се наблюдават предимно по отношение на формантната структура). Синонимите в украинския език са взаимозаменяеми и са част от разговорната лексика: *бідак*, *бідняга*, *бідолаха*, *бідаха*, *бідака*, *бідага*. Последните три производни думи са двуродови (мъжки и женски род) и назовават лице, характеризирано по признак и пол. Посочените синоними представят многообразието и словообразователните възможности на украинския език. Те следват както модела с формант **-ак** в *бідак* (разликата с *бідняк* е в основата), така и модели с формант **-ага/-яга**, **-аха**, **-ака**. Образувани от същата или друга основа, те имат еднакво словообразователно значение и се характеризират със сходства в лексикалното значение. Предават снизходително, отчасти неодобрително отношение, вид роптание. Посочените производни думи се отнасят към названията за субективна оценка.

В българския език думата *бедняк* произлиза от качествено прилагателно име *беден*. Приписва се признак на лицето, характерен за прилагателното. Според настоящото разбиране гласен звук от основата е изпаднал, т.е. словообразователната основа е представена от формата **бедн-**, а формантът **-як** се добавя непосредствено след нея. Друго разпространено виждане е, че словообразователната основа се свързва с форманта **-няк** (след отпадане на суфикс **-ен** от основата). То не се приема, защото следва да се разграничи морфемната (радикса) от словообразователната структура на деривата. Невинаги е налице съвпадане между двете. Като доказателство в полза на твърдението, че производна дума има съгласен звук **-н-** в основата са производните *бедност*, *беднота*, *бедняк*, при които звукът също е налице.

В украинската научна традиция има сходна интерпретацията, като отговорът на въпроса за словообразователната граница е по-категоричен. И в двата езика производната дума има основа **бедн-** и формант **-як/-ак**, т.е. следва един и същ словообразователен модел. От гледна точка на лексикалната семантика на мотивираната дума

също се наблюдава припокриване на значението в двата езика. Вероятността при употребата да се срещнат съществени отлики е малка.

Производната украинска дума *голяк* (бълг. „голтак“) е образувана по същия модел, както и мотивираната *бідняк*. Лексемата е мотивирана от качествено прилагателно име *голий*. Приписан е признак на лицето. В украинския тълковен речник думата е представена като „(л)юдина без одягу“ (АТС т. 2: 120). Има разговорен характер (както и посочените по-горе примери). В украинския език двете думи *голяк* и *бідняк* са контекстуални синоними.

Българската дума *голтак* назовава много беден човек, синоним е на *бедняк*, „сиромаш човек“. В българския език дериватът се образува от основата от прилагателното *гол* и форманта *-ак*, но в синхронен план разширението на основата трудно може да се установи. В българския език *голтак* се употребява, за да придаде негативно и пренебрежително отношение на говорещия. Украинската дума по същия модел има сходна лексикална употреба и значение. Двете думи се отнасят към една и съща словообразователна категория.

Украинският дериват *худак* е лексикален синоним на *бідняк*. Тя е мотивирана от прилагателното *худий*. От същата основа са и думите *худоба* и *худина*, които са образувани по други модели. Лексикалната семантика, внесена от словообразователната основа, представя „слаб човек“, „недохранен“, „с деликатно телосложение“, „немошен, човек“. Синоним е на *бідняк* и *бідака* и някои от по-горе изброените деривати. Назовава носител на признак. В някои речници присъства като диалектна дума, в други – като книжовна дума със силно разговорен характер. Среща се и вариантът *худяк* като дублетна форма. Производната дума с мекост на основата има и допълнително лексикално значение – тя не просто назовава „слаб човек“, а „(д)уже худа людина“ (АТС т. 11: 171), т.е. „много слаб човек“. Дериватът се употребява още и за недохранени животни – много слабо животно, но като събирателно понятие, а не като носител на признак. В българския език няма дериват по модела.

Производна украинска дума, назоваваща носител на признак, е и *земняк* (бълг. „картоф“). Налична е в речника на Гринченко, както и в редица литературни произведения. Произвеждащата основа е от прилагателното *земний*.

Производните от категорията носител на признак в многотомната граматика на съвременния украински език (Макивчук 1979) са разделени на следните групи: лица, животни, растения, предмети от неживата природа и руди. Към първата група производни са приведени следните примери: *новак*, *сліпак*, *чужак*, *здоров'як*, *мертвяк*, *середняк*, *смугляк*, *весельчак*, *смільчак*. Към групата на животните се отнасят названия като *гончак*, *дончак*, *світляк* и *хижак*. Неполям брой са растения, образувани по модела: *житняк*, *копитняк*,

чистяк. Група производни са обединени като част от неживата природа. Такива са *жовтняк*, *кисляк*, *кругляк*, *мідяк*, *мокрят*, *синяк*. Към рудите граматиката привежда само два примера – *залізняк* и *плитняк*. Според нашето разбиране за модела последните две са образувани с друг формант (както и *весельчак* и *смільчак*). В българския език не се срещат производни от групата на рудите, както и от тези на растенията. По отношение на предметите от неживата природа, споменатите по-горе украински примери нямат български съответствия по модела. Като цяло, названията от категорията носители на признак са значителен брой, ако се прибавят и съществителните от десубстантивни основи, свързани с националната принадлежност или местообитанието (Радева 2007: 123).

Със събирателно значение са производните украински думи *кістяк*, *дітвак*, *сливак*, *вишняк*, *сосняк*, *дубняк* (на български език съответстват ³скелет⁴, ³дечурлиг⁴, ³сливак⁴, ³вишняк⁴, ³борова горичка⁴, ³дъбак⁴ или място, обрасло с дъбове, ³дъбова гора⁴). По-долу в изследването могат да се видят и българските примери по модела.

Сходства в двата езика се наблюдават при дериватите *берестняк* и *липняк*. При тях се следва моделът **-няк**³, но съответните им производни в българския *брестак* (или *бресталак* – за горичка от брястове) и *липак* са образувани по текущия словообразователен модел с формант на **-ак**. Те имат събирателно значение.

Производната украинска дума *кістяк*⁴ също се характеризира със събирателност. В българския език липсва дериват с посоченото словообразователно значение. Основата на украинската дума *кістяк* е *кість* ⁴кост⁴. В битовата лексика се използва за назоваване на скелета на къща, сграда, обор, селскостопанска постройка и други.

Производната украинска дума *дітвак* има следната словообразователна структура: от съществителното *дітва* и формант **-ак** със събирателно значение ⁴дечурлиг⁴. В украинския език производната дума има само единствено число и е от мъжки род. Лексикален синоним е дериватът *дітвора* (по друг модел).

Срещат се още деривати със събирателно значение като *сливак* (с произвеждаща основа от *слива* или *сливка*), *вишняк* (произвеждащата дума е *вишня*), *сосняк* (от *сосна*). Всички те назовават място, обрасло с назованата растителност. В българския език подобни са *сливак* (от *слива*), *вишняк* (от *вишня*; в диалектите се среща и лексемата *вишняк*),

³ В академичната граматика на украинския език (Макивчук 1979) формантите *-як* и *-няк* са представени в обща разновидност.

⁴ „З. чого та з означ., перен. Те, що є основою, опорою чого-небудь. Зникали в дворах сани з майном, кухні, спеціальні підрозділи й окремі особи – зв'язкові, старшини, командири, але кістяк колони – піхота – лишився на місці (Іван Багмут, Опов., 1959, 68)“, т.е. следното лексикално значение „З. какво и определение, прен. Нещо, което е основа, опора на друго нещо. Изникнаха на двора помещения с принадлежности, кухни, специализирани подразделения и отделни личности – связочники, старшините, командири, но опората на колоната – пехотата – оставаше на мястото си (Іван Багмут, Разкази, 1959, 68)“ (АТС 4: 170)

дъбак, липак (за разлика от липняк и дубняк⁵). За последните две в украинския език се срещат лексикалните дублети липник и дубник.⁶

В българския език със събирателно значение⁷ се срещат и производните *клонак*, *листак*, *вършинак*⁸, *коренак*, където мотивиращата дума е съществително име и назовава растение или части от него. На посочените производни думи в украинския език отговарят лексемите *галуззя*, *листва* и *листя*, -, *коріння*. При словообразователния модел с формант **-ак/-як** се срещат произвеждащи основи от названия на растения или части от растения, които са характерни само за един от изследваните езици. Наблюдават се и случаи, при които липсва съответна лексема в един от езиците. На българската мотивирана дума *букак*, например, отговарят украинските словосъчетания *буковий ліс* и *ліс буку*.

Производната *коренак* (за разлика от универбата *кореняк*⁹) е мотивирана от думата *корен*, която чрез основата си назовава „(п)одземна част на растение, с която се крепи в почвата и смуче хранителни сокове от нея“ (РБЕ). Назовава се носител на признак.

Редица примери за производни думи със събирателно значение в българския език в изследваната лексика се срещат и в традиционния бит. С тях се назовават еднородни предмети в едно цяло. Освен изброените по-горе примери в българския език се срещат със същото значение и от словообразователна основа на растение (дървета или храсти) следните примери *габрак* (от габър с изпадане на гласна от произвеждащата основа – за място, в гората, където са израснали множество дървета от вида, или за назоваване на множество габрови дървета; възможни са две интерпретации в значението, като в настоящия анализ е възприета втората – за куп от множество), *камънак*¹⁰ (купчина от камъни¹¹; от основата на думата **камъни**, т.е. от основата за множествено число, и формант **-ак**), *ягодак*¹²

⁵ Или *дубля* – събирателно за дъбови дръвчета;

⁶ Словообразователна основа **лип-**, **дуб-** и формант **-ник**. Моделът се среща със същото словообразователно значение, както при събирателните на **-ак/-як**.

В българския език производната дума *дъбак* е с мотивираща основа от непроизводната дума *дъб*. Разликата между двата езика при посочения словообразователен модел е исторически обусловена, според рефлекс на гласния звук от основата. Не се приема за словообразователна отлика.

⁷ Срещат се и по други модели производни със събирателно значение за назоваване на еднородни предмети в цяло, лица и предмети в български език.

За съпоставка за назоваване на единични названия за мъжко животно в украинския език се използват дериватите *гусак*, *лошак*, а за хора – *дітвак* (от *дітв́а*).

⁸ Назовава купчина от тънки отсечени, но неокастри клони, синоним на *вършина*. Среща се в разговорната реч на село и като място, обрасло с храсти, които изглеждат сякаш скупчени. И в двата случая се употребява, за да назове купчина от тънки клони. Дериватът *вършина* произлиза от мотивиращата дума *врѣх*. С производната се назовава връх на дърво. При производната *вършинак* мотивираща лексема е *вършина*. Като се следва модел с формант **-ак**, се образува нова дума, която назовава купчина от еднородни предмети, в случая – от клони, дървета или храсти.

⁹ Мотивираната дума *кореняк* означава „коренен жител, жител на селѫ. Украинското съответствие е *старожил* или *старожитиць*. Последните две по начин на образуване са композити (с две основи и сложен признак). Те не представят посочения модел. А при производната дума *земляк* се следва настоящия модел.

¹⁰ В диалектите се среща и *камъняк*.

¹¹ Виж РБЕ.

¹² За съпоставка може да се разгледа и друга производна, назоваваща място, която наподобява *ягодак*. Такава е *ягодарник*. При последната словообразователната основа е десубстантивна – *ягодар*, и формантът е **-ник**.

(за местенце, изобилстващо от ягоди; но според лексикалното значение може да се срещне и като събирателно съществително име, назоваващо множество ягоди на едно място; но тук е възприето като част от *nomina loci*), *трънак* (произвеждаща основа от лексемата *трън* и формант по изследвания модел), *брезак* (с произвеждаща основа от думата *бреза* и формант **-ак**), *малинак* (с произвеждаща основа от думата *малина* и формант **-ак**), *къпинак* (с произвеждаща основа от думата *къпина* и формант **-ак**; след отстраняване на окончанието се образува дума с помощта на посочения формант). На Българските лексеми със събирателно значение имат еднословни украински съответствия. При първата лексема *габрак* в украинския език липсва съответна такава, която да назовава множество от габърви дръвчета. Среща се украинската непроизводна *граб* за означаване на габър, но тя няма събирателно значение.

При втората българска лексема – *камънак* – се наблюдават съответствията *каміння*, *каміняччя*¹³, *камінюччя*, т.е. в украинския език се срещат съответствия, но те не са образувани по модела с формант **-ак/-як**, а по други по-популярни модели, които предават събирателността чрез формата си. За третата дума (*ягодак*) в украинския език се срещат *полуничник* и *полунішник*. Те имат следното лексикално значение – ‘земна площ, засадена с ягоди’. На пръв поглед двете производни съответстват на българската лексема. В посочения случай те не отговарят на условието, основата на думата да назовава диворастящи растения. В този смисъл по-скоро съответстват на *ягодарник* и много рядко – на *ягодак*. С мотивираните *полуничник* и *полунішник* се назовава място, където се отглеждат култивирани ягоди. Дериватите и в двата езика са от различна основа и по различни модели. В украинския език се среща и друга дума за *ягода* – *суниця*, от чиято основа се образува украинската производна *суничник*. По отношение на лексикалното ѝ значение се наблюдава припокриване с *полуничник*, като при *суничник* се наблюдава и допълнително значение – ‘отделно коренище от ягода’. Според обекта на назоваване последната производна може да се отнесе към редицата от синоними, но с изричното уточнение, че не е точно и пълно съответствие на българската мотивирана дума *ягодак*.

При следващата от посочените по-горе български производни (*трънак*) се среща украинската *шипшина*. Тя е мотивирана от основа на прилагателните *шипшинний* или *шипшиновий*, които са синоними. От гледна точка на модела не се наблюдават съответствия в двата езика.

При петата производна – *брезак* – се срещат украинските съответствия *березняк* или *березина* за назоваване на брезова горичка. Първата от двете украински лексеми

Следва се друг модел в рамките на един и същ словообразователен начин.

¹³ Ако се проследи в диахрония, се установява, че на определен етап и в двата езика се наблюдава формант **-ак/-як**.

следва модела. Образувана е от произвеждаща дума, назоваваща вид дърво, и е добавен формант **-ак/-як**. При втората се наблюдава следването на друг модел. Тя има и друго лексикално значение. Назовава едно единствено дърво от вида.

При *малинак* (според Гринченко има лексикално значение 'малинов соф') се открива украинската форма *малиняк*. В речника на Гринченко думата е с мекост на основата, но с друго лексикално значение – 'малинов соф'. В крайна сметка със събирателно значение за назоваване на множество от малинови храсти украинско съответствие липсва. За разлика от *малинак*, в украинския език се среща лексемата *ожина* за *къпина* и *ожинник* за *къпинак*. Тълковният речник на украинския език дава примери за диворастящи къпинови храсти на едно място (АТС). Като обобщение на казаното дотук, може да се заключи, че формант **-як** се свързва с произвеждащи основи, назоваващи дървета, храсти, градини, видове растителност, както и струпване на хора и предмети.

При производните български думи *копривак*, *бъзак*, *храсталак*, *листак*, *буренак*, *черешак*, *крушак*, *шумак* се наблюдава същият модел. В украинския език по значение и назован обект, без да са събирателни, се срещат примерите: *кропива*, *бузина*, *кущ*, *листва/листя*, *бур'ян*, *черешня*, *груша*, *шумлина* (последното – само диалектно). От изброените само *груша* – във формата *грушия* – има събирателно значение, останалите се употребяват като единични названия. Същото словообразователно значение имат българските примери *търнак* (*трънак*), *буренак*, *черешак*, *крушак*, *шумак*.

Украинската лексема *гусак* е образувана по същия модел на **-ак/-як** и в превод на български език означава *гъсок*. В конкретния случай с производната *гусак* се назовава мъжкото животно от вида. Тя е мутационна структура и в двата езика, която може да се причисли към категорията на названията за единичност и събирателност. Според една от интерпретациите, на украинската дума *гуска* може да се гледа като на произвеждаща основа за мотивираната дума *гусак*¹⁴. Но също може да се приеме, че произвеждащата дума *гусак* може да бъде основа – естествено след отстраняване на суфикса за мъжки род – на съществително име, назоваващо същество от женски пол, т.е. *гуска*. Вероятно става дума за двупосочна мотивация. В българския език случаят с посоката на мотивираност е аналогичен, с тази разлика, че при мъжколичното съществително име се следва друг словообразователен модел¹⁵ – *гъсок* – от основата **гъс-** и форманта **-ок**.

Производната дума *лошак* от украинското съществително име *лоша* назовава малко животно, в случая 'конче, жребче'. Украинската производна следва модела и назовава умалително, т.е. насочва към друго словообразователно значение, присъщо на

¹⁴ Или *гусак* от *гуси*.

¹⁵ Словообразователният модел е съвкупност от словообразователни типове със сходен формант; обединява различни словообразователни значения, но има обща структура.

названията за субективна оценка, и по-конкретно – към деминутивните съществителни имена. В българския език не се среща подобно словообразователно значение на модела с формант **-ак/-як**.

Освен за приписване на постоянен признак и със събирателно значение, и в двата езика формантът **-ак/-як** се използва за придаване на субективна оценка. Българската производна дума *селяк* се употребява пренебрежително, тя предава отношението на говорещия. Лексемата назовава едновременно човек от село, но и някой с ниска култура. В българската разговорна реч при употребата на думата традиционното назоваване на човек от село е променено, като е изместено от обидното и пренебрежително отношение и назовава необразован, нецивилизован, некултурен човек. За производната *селяк* се срещат в украинския език следните лексикални съответствия – *селяк* и диалектното по употреба *селях*, където със същото словообразователно значение и еднаква основа се следват други модели при образуването на думите.

Изразител на субективна оценка е и украинското деминутивно съществително име *вітряк* – от основа на думата *вітер*. Дериватът е синоним на *вітерець*, *вітряга*. В българския език отговаря производна дума по друг модел – *ветрець*. В изследваната българска лексика не се среща модел с формант **-ак/-як** за изразяване на умалителност.

Редом с принадлежността към споменатите словообразователни категории се срещат и съществителни нарицателни с активно отношение към действието в украинския език – *ходак* (този, който ходи бързо), а в българския език – *бързак* (този, който ходи или работи бързо), т.е. агентивни съществителни имена. В българския език за украинската производна дума *ходак* може да се използва лексемата *бързак*¹⁶, но лексикалното значение и употребата се припокриват частично. За *ходак* се среща и *пешеходец*. Последната лексема е от две основи и не е част от следвания модел.

Като цяло се вижда, че на синхронно равнище моделът с формант **-ак/-як** е продуктивен и в двата езика. Ударението винаги пада на форманта. Най-голяма активност на форманта се наблюдава и в двата езика по отношение на събирателното значение, където със словообразователна основа, най-често от растения и части от тях, се образуват производни думи по посочения модел. В украинския език със същите основи се среща богато разнообразие от синоними, които назовават един и същи обект от действителността, което насочва към по-голяма активност на модела в украинския език.

¹⁶ *ходак* (в украинския език назовава този, който ходи бързо, или този, който ходи пеша, и съответства на словосъчетанието бърз човек, на диалектната производна *бързак* и, с частично припокриване на значението, композита *бързоног* – също с частично припокриване на значението), производната *бързак* (в българския език – за някой, който ходи или работи бързо) е образувана по модела, но е част от диалектната лексика и не е обект на изследване и анализ;

Исползвана литература:

АТС: Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970 – 1980) – <http://sum.in.ua/> – последно посетен на 20.07.2016

Вакарлюк, Панцьо 2007: Вакарлюк, Л. О., С. Є. Панцьо. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль, 2007.

Горпинич 1999: Горпинич, В. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Навчальний посібник. К.: Вища школа, 1999.

Макивчук 1979: Г. Гнаток, Е. Городенская, А. Грищенко, Н. Клименко, Ив. Ковалик, Л. Роднина, В. Русаноский, Л. Юрчук, ред. Н. Ф. Макивчук. Словотвір сучасної української літературної мови. АНУСРС А. А. Потебня. Київ, 1979.

Радева 2007: Радева, В. В света на думите. Структура и значение на производните думи. София, 2007.

Радева 2009: Радева, В. Производната дума като структурираща единица на лексикалната система. В: Словообразуване и лексикология. София, 2009.

РБЕ: Речник на българския език. Т. I–XIV. БАН. София, 1977 – 2012 – <http://jcl.bas.bg/rbe> – последно посетен на 20.07.2016

Анита Владимирова Йорданова, докторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по славянски филологии
Катедра по славянско езикознание
E-mail: an_ita@abv.bg